

Primjena indukcijskog faktora u usporedbi rezultata komet-testa izvođenog u različitim uvjetima elektroforeze

Urošević, Sonja

Master's thesis / Diplomski rad

2010

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:372042>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Biološki odsjek

Sonja Urošević

**Primjena indukcijskog faktora u usporedbi rezultata komet-testa
izvođenog u različitim uvjetima elektroforeze**

Diplomski rad

Zagreb, 2010. godina

Ovaj rad, izrađen u Laboratoriju za ekotoksikologiju Zoologijskog zavoda te u Laboratoriju Zavoda za molekularnu biologiju Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom prof. dr. sc. Gorana I. V. Klobučara, predan je na ocjenu Biološkom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu radi stjecanja zvanja dipl. inž. biologije, smjer ekologija.

ZAHVALE

Od srca se zahvaljujem svom mentoru prof. dr. sc. Goranu I. V. Klobučaru na velikoj pomoći i razumijevanju pri izradi ovog diplomskog rada. Posebno se zahvaljujem dipl. ing. Maji Šrut na stručnim savjetima, uloženom trudu i velikoj pomoći i podršci prilikom izrade ovog rada.

Najveće hvala mojoj obitelji, posebno mami i tati koji su mi bili velika potpora tokom cijelog studija i bez kojih ovo sve ne bi bilo moguće.

Hvala svim mojim prijateljima koji su uvijek uz mene i koji mi uljepšavaju i obogaćuju život. Posebno hvala Ivani, Vedranu i svim mojim kolegama i BIUSovcima što su mi učinili studij zanimljivijim i lakšim i hvala Blanki na slici koja me pratila tokom cijelog studiranja.

Veliko hvala Ivoru.

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Biološki odsjek

Diplomski rad

PRIMJENA INDUKCIJSKOG FAKTORA U USPOREDBI REZULTATA KOMET-TESTA IZVOJENOG U RAZLIČITIM UVJETIMA ELEKTROFOREZE

Sonja Urošević

Zoolozijski zavod
Biološki odsjek Prirodoslovno-matematičkog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu
Rooseveltova trg 6, Zagreb

Komet-test je osjetljiva, brza i ekonomična metoda koja detektira oštećenja DNA u pojedinačnim stanicama. Zbog svoje jednostavne provedbe, često je korišten pri utvrđivanju i procjeni genotoksičnosti djelovanja. Različiti uvjeti i na ovoj provedbi komet-testa, otežavaju uspoređivanje dobivenih podataka i rezultata. Stoga je namjera ovog rada istražiti primjenu normiranja, koja bi omogućila usporedbu rezultata dobivenih komet-testom izvojenog u različitim uvjetima elektroforeze. U ovom radu korištene su dvije stanične linije – PLHC-1 i ZFL te dva modelna genotoksikanta - etil-metanosulfonat (EMS) i vodikov peroksid (H_2O_2). Komet-test je za sve navedene varijable bio izvojen u četiri različita uvjeta elektroforeze, ovisno o jačini (25-35 V) i trajanju (15-20 min). Promatran je genotoksičnost u inak, koji je prikazan kao postotak DNA koja je tijekom elektroforeze migrirala u rep (% tDNA) za obje stanične linije tretirane s EMS-om i vodikovim peroksidom. Indukcijski faktor (IF) je prikazan kao razlika u % tDNA između kontrole i tretiranih grupa.

(36 stranica, 12 slika, 6 tablica, 62 literaturna navoda, jezik izvornika: hrvatski)

Rad je pohranjen u Središnjoj biološkoj knjižnici.

ključne riječi: genotoksičnost, komet-test, indukcijski faktor, PLHC-1 stanična linija, ZFL stanična linija, EMS, H_2O_2

Voditelj: Dr. sc. Goran I. V. Klobučar, red. prof.

Ocjenitelji: Dr. Sc. Goran I. V. Klobučar, red.prof.
Dr. Sc. Mirjana Pavlica, red.prof.
Dr. Sc. Domagoj Šikić, doc.

Rad prihvaćen: 01.12.2010.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Biology

Graduation Thesis

APPLICATION OF INDUCTION FACTOR IN COMPARISON OF THE RESULTS OBTAINED IN COMET ASSAY UNDER DIFFERENT CONDITIONS OF ELECTROPHORESIS

Sonja Uroševi

Department of Zoology
Faculty of Science
University of Zagreb
Rooseveltova trg 6, Zagreb, Croatia

Comet assay is a sensitive, quick and inexpensive method that detects DNA damage in single cells. Because of this, it is often used in the assessment of genotoxic effects. Different conditions and ways of implementation of Comet assay have made it difficult to compare given data and results. Thus, the aim of this research is to investigate the standardization that could enable comparison of results given by Comet assay performed in different electrophoretic conditions. In this study, two different cell lines were used – PLHC-1 fish hepatoma cell line and ZFL cell line, as well as two genotoxic agents - ethyl methanesulfonate (EMS) and hydrogen peroxide (H₂O₂). Comet assay was performed for all given variables and in 4 different conditions of electrophoresis, depending on intensity (25-35 V) and duration (15-20 min). Observed genotoxic effect was demonstrated as percentage of DNA that migrated in the tail during the electrophoresis (% tDNA) for both cell lines treated with EMS and H₂O₂. Induction factor (IF) was represented as difference in % tDNA between the control and treated groups.

(36 pages, 12 figures, 6 tables, 62 references, original in: Croatian language)

Thesis deposited in the Central biological library

Key words: genotoxicity, Comet assay, induction factor, PLHC-1 cell line, ZFL cell line, EMS, H₂O₂

Supervisor: Dr. Goran I. V. Klobučar, Prof.

Reviewers: Dr. Sc. Goran I. V. Klobučar, Prof.
Dr. Sc. Mirjana Pavlica, Prof.
Dr. Sc. Domagoj Šikić, Asst. Prof.

Thesis accepted: 1st of December 2010.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Biomonitoring	1
1.2. Komet-test	2
1.3. Genotoksi nost	4
1.4. Riblje stani ne linije	6
1.4.1. Stani na linija PLHC-1	7
1.4.2. Stani na linija ZFL	7
1.5. Modelni genotoksi ni agensi	8
1.5.1. Etil-metanosulfonat (EMS)	8
1.5.2. Vodikov peroksid	9
1.6. Cilj istraživanja	9
2. MATERIJALI I METODE	11
2.1. Priprema PLHC-1 i ZFL stani nih kultura i tretiranje stanica	11
2.2. Eksperimentalni uvjeti	11
2.3. Komet-test	12
2.4. Mikroskopska analiza preparata	13
2.5. Statisti ka obrada podataka	15
3. REZULTATI	16
3.1. PLHC-1 stani na linija	16
3.1.1. EMS	16
3.1.2. Vodikov peroksid	17
3.1.3. Indukcijski faktor	19
3.2. ZFL stani na linija	20
3.2.1. EMS	20
3.2.2. Vodikov peroksid	21
3.2.3. Indukcijski faktor	23
4. RASPRAVA	25
5. ZAKLJU AK	28
6. LITERATURA	29

1. UVOD

1.1. Biomonitoring

Podatke o mogućem negativnom utjecaju one i š enja na organizme dobivamo putem razli itih analiza uzoraka iz okoliša. Kemijske analize mjere koncentraciju kemijskih tvari u zraku, tlu, vodi i živim organizmima, a otkrivaju vrstu one i š enja u okolišu. Me utim, same kemijske analize esto nisu dovoljne za procjenu toksi nosti uzoraka iz okoliša, zbog neizvedivosti prepoznavanja i mjerenja koncentracije svih mogu ih toksikanata (Davoren i sur. 2005). Od mnogih zaga ivala prona enih u razli itim uzorcima sedimenta, tek se manji dio može otkriti i kvantificirati putem rutinskih kemijskih analiza (Kammann i sur. 2000). Osim toga, toksi nost kemijskih tvari koje dospiju u okoliš, osim o njihovoj koncentraciji, ovisi i o razli itim fizikalno-kemijskim karakteristikama medija u kojem se nalaze (temperatura, pH vrijednost, itd.), kao i o njihovoj biološkoj dostupnosti organizmima. Tako er, veliki broj razli itih kemikalija u okolišu može me usobno stupati u razne interakcije iji rezultat može biti aditivni, antagonisti ki ili sinergisti ki toksi ni u inak. Tako i sudbina i ponašanje organskih zaga ivala u okolišu ovisi o razli itim imbenicima. Iz tih je razloga u svrhu procjene utjecaja one i š enja na okoliš, osim kemijskih analiza, potrebno koristiti i biološke analize koje mjere reakcije organizama na one i š enje.

Jedan od na ina biološke analize razli itih komponenti okoliša je provo enje laboratorijskih testova toksi nosti - biotestova. To su standardizirani ekotoksikološki testovi u kojima se prati djelovanje uzoraka vode, sedimenta, tla ili odre ene kemikalije na organizme/stanice iste vrste u strogo kontroliranim laboratorijskim uvjetima. Biotestovi omogu uju procjenu koli ine biološki aktivnih tvari u uzorcima iz okoliša prema razini njihova u inka na testne organizme (Chapman i Long 1983), i kao takvi mogu pomo i u procjeni potencijalne toksi nosti složenih smjesa zaga ivala prisutnih u okolišu (Kammann i sur. 2000).

S ciljem pravovremenog otkrivanja negativnih promjena u okolišu nastalih one i š enjem i odre ivanja stupnja izloženosti organizama one i š enju, potrebno je provoditi biološki nadzor okoliša, tj. biomonitoring. Biomonitoring podrazumijeva

praeenje stanja bioloških sustava pomoću biomarkera, tj. pokazatelja promjena na molekularnoj odnosno staničnoj i fiziološkoj razini organizma, koji u homeostazi imaju normalne vrijednosti, a s nastupanjem stresa te se vrijednosti mijenjaju. Bilo koju analizu koja ukazuje na interakciju između biološkog sustava i potencijalno štetnog kemijskog, fizikalnog ili biološkog djelovanja nazivamo biomarkerom (WHO 1993). Važnost biomarkera odražava se u činjenici da odgovaraju na biološki raspoložive koncentracije one tjelesne tvari, a promjene uzrokovane one tjelesnom tvari mogu se opaziti relativno rano.

1.2. Komet-test

Jedna od metoda utvrđivanja genotoksičnog djelovanja kojom se analiziraju primarna oštećenja DNA molekule je komet-test. Komet-test ili gel elektroforeza pojedinačnih stanica (eng. *single cell gel electrophoresis assay* - SCGE) je jednostavna metoda mjerenja lomova lanaca DNA u eukariotskim stanicama (Collins 2004). Tijekom mikrogel elektroforeze jezgara, fragmenti DNA, ukoliko su prisutni lomovi, migriraju iz jezgre prema anodi. Jezgra s repom nalikuje kometu i postaje vidljiva nakon fluorescentnog bojanja DNA, a postotak DNA u repu upućuje na stupanj genotoksičnosti.

Prvo izravno mjerenje količine oštećene DNA u pojedinačnim stanicama izveli su 1978. godine Rydberg i Johanson. Stanice uklopljene u agarozni gel lizirali su u blago lužnatim uvjetima, čime su postigli djelomičnu denaturaciju DNA. Nakon bojanja akridin oranžom detektirali su dvostrane (zeleno) i jednolane lomove (crveno). 1984. godine Östling i Johanson su u metodu uveli elektroforezu, koju su proveli u neutralnim uvjetima. Tijekom elektroforeze, fragmenti DNA putovali su prema anodi brže od ostatka jezgre. Prema veličini tih fragmenata određena je količina oštećene DNA, ali zbog neutralnih uvjeta omogućena je detekcija samo dvostranih lomova (Cotelle i Ferard 1999; Rojas i sur. 1999).

Postupak komet-testa, koji se s manjim izmjenama i prilagodbama koristi i danas, uveli su 1988. godine Singh i sur. Prema tom se protokolu elektroforeza odvija u izrazito lužnatim uvjetima (pH>13) koji osiguravaju prekidanje vodikovih veza i odvajanje lanaca molekule DNA. Na taj je način omogućeno, osim dvostranih, detektiranje i jednolanih lomova. Osim DNA lomova koji su uzrokovani genotoksičnim tvarima izravno ili putem reaktivnih međuspojiva (Lee i Steinert 2003), komet-test otkriva i

mjesta osjetljiva na lužnate uvjete te mjesta nepotpunog popravka oštećenja izrezivanjem, od kojih se oboje ispoljavaju kao jednolanani lomovi (Tice i sur. 2000). Upravo su jednolanani DNA lomovi najčešća primarna oštećenja DNA i vrlo osjetljiv biomarker genotoksičnosti (Kammann i sur. 2001). Također, ovom je metodom moguće detektirati i unakrsne veze DNA-DNA i DNA-protein, koje, za razliku od lomova, smanjuju DNA migraciju u usporedbi s kontrolom (Hartmann i sur. 2003). Iako komet-test otkriva lezije koje su nastale nedavno i mogu se popraviti (Frenzilli i sur. 2009), prevelik genotoksični pritisak može rezultirati nasljednim promjenama DNA s negativnim posljedicama koje se mogu pokazati tek u narednim generacijama (Schnurstein i Braunbeck 2001).

Komet-test je vrlo osjetljiva, brza i ekonomična metoda detekcije oštećenja DNA primjenjiva na bilo koji eukariotski tip stanica (Fairbairn i sur. 1995; Mitchelmore i Chipman 1998; Tice i sur. 2000; Lee i Steinert 2003; Frenzilli i sur. 2009). Osim toga, ova metoda otkriva oštećenja u pojedinačnim stanicama te zahtijeva mali broj stanica koje ne moraju biti mitotički aktivne (Cotelle i Ferard 1999; Rojas i sur. 1999; Kammann i sur. 2001; Lee i Steinert 2003; Frenzilli i sur. 2009). Jedini zahtjev je da dovoljan broj pojedinačnih stanica bude održan u suspenziji bez uzrokovanja dodatnih oštećenja (Rojas i sur. 1999).

Komet-test je često korištena metoda procjene genotoksičnosti i u *in vivo* i u *in vitro* sustavima. Uspješno je izveden sa nekoliko ribljih staničnih linija, uključujući i RTG-2 (Nehls i Segner 2001), RTL-W1 (Nehls i Segner 2001; Rocha i sur. 2009), RTH-149 (Avishai i sur. 2002; Kamer i Rinkevich 2002) i EPC stanične linije (Kammann i sur. 2001; Kammann i sur. 2004). Komet-test na staničnoj liniji EPC pokazao je jasne razlike u genotoksičnosti ekstrakata morskog sedimenta s različitim lokacijama u Sjevernom i Baltičkom moru, a rezultati su povezani s ukupnom količinom organske tvari u sedimentu i s analiziranim zagađivačima (Kammann i sur. 2001; Kammann i sur. 2004). Kamer i Rinkevich (2002) su upotrebu komet-testa na ribljim hepatocitima stanične linije RTH-149 ocijenili kao brzu i osjetljivu metodu prikladnu za otkrivanje genotoksičnog potencijala u programima monitoringa vodenog okoliša. Rezultati Nehlsa i Segnera (2005) također upućuju na prikladnost komet-testa sa staničnom linijom RTG-2 kao *in vitro* metode istraživanja genotoksičnog potencijala uzoraka iz okoliša.

Metoda komet-testa svoju je primjenu pronašla u različitim područjima istraživanja, od testiranja genotoksičnosti novih kemikalija, biomonitoringa onečišćenja okoliša, do istraživanja oštećenja i popravaka DNA te različite upotrebe u genetici i toksikologiji (Tice i sur. 2000; Collins 2004). Budući da se pokazao kao pogodna metoda za istraživanje genotoksičnog potencijala uzoraka iz okoliša (Cotelle i Ferard 1999), komet-test je korišten i u ovom radu.

1.3. Genotoksičnost

Potencijalno štetno djelovanje onečišćavala može se procijeniti na različitim razinama biološke organizacije: od molekule, stanice, tkiva, organa i organizma, pa do populacije, zajednice i ekosistema. Odgovor na molekularnoj razini prethodi odgovorima na višim organizacijskim razinama, pa je stoga najraniji pokazatelj i upozorenje na promjene u okolišu. Jedno od najučestalijih mjesta djelovanja onečišćenja na molekularnoj razini je DNA molekula. Genotoksične tvari su ksenobiotici koji svojim mutagenim i kancerogenim djelovanjem uzrokuju promjene u genomu koje mogu imati negativne posljedice za normalno funkcioniranje i reprodukciju organizama. Utjecaj genotoksičnih tvari na cjelovitost DNA jedan je od prvih događaja u organizmima izloženima zagađivačima (Frenzilli i sur. 2009). Biomonitoringom DNA oštećenja u prirodi bavi se ekogenotoksikologija. To je znanost o kemijski ili zračenjem izazvanim promjenama genetskog materijala organizama u prirodi (Anderson i sur. 1994).

Većina genotoksikanata je lipofilna pa se u vodenim ekosustavima akumuliraju u biološkoj komponenti (Kleijnans i van Schooten 2002). Održavanje cjelovitosti DNA je bitno za normalno funkcioniranje svih živih bića pa zato postoje razni, vrlo učinkoviti mehanizmi zaštite genetskog materijala (de Almeida i sur. 2003), uključujući i mehanizme popravka DNA. Nakon oštećenja DNA, stanica ima tri mogućnosti: potpuni popravak oštećenja DNA, nepotpuni popravak oštećenja DNA ili samouništenje (apoptoza). U slučaju nepotpunog popravka dolazi do mutacija i nastanka disfunkcionalnih proteina, teratogeneze (razvojne malformacije), karcinogeneze (rak ili neoplazija) ili klastogeneze (kromosomske aberacije). O tome govori i Kurelec (1993), te navodi niz promjena koje slijede nakon oštećenja DNA molekule, kao što su poremećena funkcija enzima i proteina, promjene u metabolizmu, inhibicija rasta i razvoja, degenerativni procesi i atrofija tkiva i organa, ubrzano starenje, poremećeni imunološki odgovor, smanjena reprodukcija,

povećana učestalost bolesti, smanjene prilagodbe i preživljavanje, te na kraju nestanak vrste. Sve te poremećaje zajedno naziva sindromom genotoksičnih bolesti. Ukoliko se ne poprave, nastala oštećenja DNA molekule mogu uzrokovati niz posljedica na razini stanice, organa, jedinke te na kraju i cijele populacije (Lee i sur. 2003). Čak i u malim koncentracijama, genotoksikanti mogu djelovati na razini populacije i zajednice i to kroz više generacija. Oštećenje DNA je izvrstan pokazatelj štetnog djelovanja na okoliš jer otvara mogućnost preventivnog djelovanja s ciljem zaštite i očuvanja viših razina biološke organizacije, npr. očuvanja populacija ili vrsta, te općenito bolje kvalitete okoliša.

Kemikalije mogu oštetiti DNA izravnim djelovanjem (bez metaboličke aktivacije), putem metabolita, stvaranjem reaktivnih vrsta kisika (eng. *reactive oxygen species* - ROS), inhibicijom sinteze i popravka DNA, te putem drugih složenih mehanizama (Lee i Steinert 2003). Do oštećenja DNA dolazi i u normalnim uvjetima, npr. prilikom replikacije i tijekom uobičajenih stanja njihovih procesa kao što su metabolizam i respiracija, no izlaganje kemijskim spojevima i zračenju može znatno povećati količinu tih oštećenja, a time i njihove posljedice.

Međudjelovanje genotoksičnih spojeva s DNA molekulom prvo uzrokuje njene strukturalne promjene koje obuhvaćaju stvaranje lomova lanaca DNA, promjenu baza, stvaranje DNA adukata (kovalentno vezanje kemijskog spoja ili njegovih metabolita za baze i fosfatne skupine u DNA), te unakrsne veze DNA (Shugart i Theodorakis 1994; Devaux i sur. 1997; Kosmehl i sur. 2004). Budući da je stvaranje lomova lanaca DNA povezano s mutagenim i karcinogenim svojstvima okolišnih zagađivala različitih struktura (Frenzilli i sur. 2009), oni se koriste kao biomarkeri genotoksičnosti u biomonitoringu vodenih ekosustava (Mitchellmore i Chipman 1998).

Za određivanje genotoksičnosti u prirodi na stanice koriste se brojne metode kojima se detektira oštećenje molekule DNA kao što su alkalna elucija, alkalno odmatanje, komet-test, kromosomske aberacije, mikronukleus-test i izmjena sestrinskih kromatida. Do sada je većina ekogenotoksikoloških istraživanja rađena na vodenim organizmima, i to uglavnom morskim (Štambuk 2005).

1.4. Riblje stani ne linije

Do podataka o toksi nom u inku na molekularnoj i stani noj razini može se u inkovito do i uz pomo stani nih kultura (Bols i sur. 2005). Stani ne kulture, osobito one dobivene iz riba, uspješno se primjenjuju u ekotoksikološkim istraživanjima kao alternativa istraživanjima na živim organizmima (Davoren i sur. 2005). U usporedbi s *in vivo* istraživanjima, stani ne kulture zahtijevaju manju koli inu uzoraka, provedba testa je brža i jeftinija, osjetljiviji su i specifi niji, a interpretacija rezultata je jasnija jer nema nekih dodatnih imbenika koji bi mogli utjecati na njih, kao što su bioakumulacija i pro iš avanje (Bols i sur. 2005; Davoren i sur. 2005). Osim toga, upotrebom stani nih kultura smanjuje se korištenje i žrtvovanje životinja. Za prou avanje animalnih stanica *in vitro* koriste se dva tipa stani nih kultura: primarne kulture i stani ne linije. Primarne se kulture dobivaju izravno iz tkiva životinje i uobi ajeno traju samo nekoliko dana, dok stani ne linije nastaju nakon prvog supkultiviranja primarne kulture i imaju puno duži životni vijek (Bols i sur. 2005).

Stani ne su linije, osim navedenih prednosti koje imaju sve stani ne kulture, standardizirane, lako dostupne i upotrebljive, njihova priprema i održavanje zahtijeva manje laboratorijskog rada te pružaju neograni ene zalihe genetski homogenih stanica (Nehls i Segner 2005; Bols i sur. 2005; Zhou i sur. 2006). Visoki potencijal u ekotoksikologiji pokazale su riblje stani ne linije (Fent 2001). Prou avaju i utjecaj toksikanata na razli ite taksonomske grupe, ribe su se pokazale kao jedna od klju nih grupa za istraživanje ekološkog rizika. Ribe predstavljaju najraznolikiju grupu kralježnjaka koja zauzima razli ite ekološke niše u vodenom sustavu i koja ima zna ajnu ulogu u kruženju energije izme u razli itih trofi kih nivoa. Utjecaj one iš avala na ribe može imati veliku važnost i za potencijalni utjecaj na ljudsko zdravlje. Stoga, razumijevanje utjecaja toksikanata na ribe može ponuditi zna ajan uvid u procjeni sveukupnog zdravlja vodenog okoliša (Bols et al., 2005). U istraživanjima se koriste riblje stani ne linije radi odre ivanja relativne toksi nosti razli itih spojeva i uzoraka iz okoliša, kod prou avanja interakcija izme u ekotoksikanata i fizikalnih parametara okoliša, te prilikom razvoja biomarkera (Bols i sur. 2005). Kod procjene uzoraka iz okoliša, riblje stani ne linije koriste se u razli itim biotestovima radi otkrivanja prisutnosti toksi nih tvari u uzorcima riba, vode i sedimenta. Ti biotestovi uklju uju procjenu citotoksi nosti, odre ivanje aktivnosti arilhidrokarbonskog (eng. *aryl hydrocarbon* - Ah) receptora

mjerenjem CYP1A (eng. *cytochrome P450 1A*) indukcije, procjenu genotoksi nosti, te odre ivanje okolišnih estrogena i spojeva koji uzrokuju oksidativni stres (Bols i sur. 2005).

1.4.1. Stani na linija PLHC-1

Stani na linija PLHC-1 (eng. *Poeciliopsis lucida* hepatocellular carcinoma line 1), dobivena iz karcinoma ribljih hepatocita vrste *Poeciliopsis lucida*, do sada je korištena u razli itim istraživanjima toksikologije vodenog okoliša. PLHC-1 stanice zadržavaju mnoga svojstva potpuno diferenciranih hepatocita te imaju relativno kratko vrijeme duplikacije (24 h). PLHC-1 stanice imaju kapacitet metaboliziranja ksenobiotika, što omogu uje, osim izravnih, otkrivanje i neizravnih toksikanata (Babich i sur. 1991). PLHC-1 stani na linija korištena je u istraživanjima citotoksi nosti (Babich i sur. 1991; Fent i Hunn 1996), lipidne peroksidacije (Rau i sur. 2004) i indukcije metalotioneina (Schlenk i Rice 1998). Fent i Hunn (1996) utvrdili su sli an trend kod istraživanja citotoksi nosti *in vitro* na PLHC-1 stani noj liniji i akutne toksi nosti kod riba *in vivo*. Prema Pichardo i sur. (2005), nakon izlaganja toksinima cijanobakterija, PLHC-1 stanice su na morfološkoj i biokemijskoj razini pokazale ve u osjetljivost nego RTG-2 stanice. PLHC-1 stanice imaju Ah-receptor, zbog ega se uspješno koriste za odre ivanje CYP1A indukcije razli itih spojeva i okolišnih uzoraka (Hahn i sur. 1993; Fent 2001). U nekoliko je istraživanja mjerenje CYP1A indukcije u PLHC-1 stanicama korišteno za procjenu toksi nosti sedimenata (Huuskonen i sur. 1998a, 1998b, 2000; Traven i sur. 2008).

1.4.2. Stani na linija ZFL

Stani na linija ZFL (Zebra fish liver), dobivena iz ribljih hepatocita vrste *Danio rerio*, se uspješno koristi kao model u toksikologiji, farmaciji, istraživanju karcinoma i otkrivanju droga (Zon i Peterson, 2005; Lam i sur., 2006). Stanice vrste *Danio rerio* (zebrice) se zbog svoje male veli ine, brze reprodukcije (postiču seksualnu zrelost u 3 mjeseca) i opti ki transparentnih embrija mogu koristiti ne samo u *in vitro* stani nim analizama, ve i u *in vivo*. Zebrice su relativno noviji modelni organizam pa je i proizvedena samo nekolicina stani nih linija. U ranim devedesetim godinama, Collodi i sur. su razvili metode uzgoja kultura stanica iz ranih stadija embrija zebrica i iz organa odraslih riba (škrge, jetra, repna peraja...). Proizveli su ZFL stani nu liniju iz fonda od

~10 normalnih odraslih jetri zebrića. ZF4, prve poznate staniće linije koje mogu biti održavane u mediju koji sadrži serum sisavaca, su proizvedene 24h nakon fertilizacije embrija. Većina poznatih staniće linija ZFL su netransformirane embrionske linije.

S obzirom na navedeno, PLHC-1 i ZFL staniće linije su vrlo pogodni i osjetljivi biološki materijali za provedbu *in vitro* biotestova u svrhu biomonitoringa.

1.5. Modelni genotoksićni agensi

Za ova istraživanja odabrani su etil-metanosulfonat (EMS) i vodikov peroksid (H₂O₂) kao modelni genotoksićni agensi.

1.5.1. Etil-metanosulfonat (EMS)

EMS je monofunkcionalni alkilirajući i agens koji djeluje direktno na DNA bez metabolićke aktivacije, alkilirajući i baze DNA, odnosno dodavajući i na baze etilnu skupinu. Oštećenja DNA nakon izlaganja EMS-u dokazana su kod mnogih organizama i tipova stanica komet-testom: kod žarnjaka (Mitchellmore i Hyatt, 2004), biljka (Gichner i sur. 1999, Gichner 2000, 2003, Pincheira i sur. 2003), kukaca (Bilbao i sur. 2002) i na staniće linijama sisavaca (Miyame i sur. 1997). U mnogim slućajevima zabilježen je pravilan doza-odgovor, a prema Stavreva i sur. (1988 (iz Pincheira i sur. 2003) doza-odgovor u oštećenju DNA nakon izlaganja EMS-u slićan je za stanice biljaka i sisavaca. Mikronukleus-test je nakon izlaganja organizama EMS-u pokazao pozitivan odgovor kod biljaka (Patra i sur. 2000), školjkaša (Dopp i sur. 1996, Wrisberg i sur. 1992) i riba (Guha i sur. 2002, 2003, Odeigah i Osanyipeju 1995). Mutagena svojstva EMS-a uglavnom su posljedica stvaranja O⁶-etilgvanina, iako je najveći broj oštećenja uzrokovano etilacijom dušikovih atoma (Beranek 1990). Većina alkilacija dušikovih atoma baza koje uzrokuje EMS su N⁷-alkilgvanin, koji ne blokira polimerizaciju DNA, dok je manji udio oštećenja N³-alkiladenin, koji sprječava sintezu DNA i vodi u staniće smrt (Larson i sur. 1985, Boiteux i sur. 1984, Lindahl i sur. 1997, O'Connor i sur. 1988).

1.5.2. Vodikov peroksid

Vodikov peroksid (H_2O_2) nije jako reaktivan u vodenoj otopini, no reagiraju i sa superoksidnim ionom ($O_2^{\bullet-}$) daje hidroksidni ion ($OH^{\bullet-}$) koji je izuzetno reaktivan i trenutno reagira s gotovo svim organskim molekulama (Livingstone 2001). Tretiranje s vodikovim peroksidom inducira u jednakoj mjeri jednostruke lomove DNA i oksidativne modifikacije baza (Epe i Hegler 1994). Vodikov peroksid u prirodi može nastati djelovanjem sunca u plitkim dijelovima vodenog ekosustava. Vodikov peroksid je prisutan u prirodi, lako prelazi u jako reaktivan kisikov radikal te je lako dostupan pa je iz tih razloga u ovom istraživanju izabran kao modelni oksidiraju i genotoksikant. Procijenjeno je da se 1-3% O_2 koje životinja unese u organizam pretvara u slobodne kisikove radikale (Halliwell i Gutteridge 1999). Slobodni kisikovi radikali imaju veliku ulogu u fiziološkoj kontroli stanih funkcija u biološkim sustavima te se zato stalno stvaraju u živim stanicama (Halliwell i Gutteridge 1999), produkt su normalnog metabolizma kisika, imaju veliku ulogu u stanih i signalnim putevima te su vrlo važni u imunom sustavu kao pomoć pri borbi protiv patogena. Slobodni kisikovi radikali uključuju superoksidni ion ($O_2^{\bullet-}$), hidroksidni ion ($OH^{\bullet-}$) i perokside organskog i anorganskog porijekla, među kojima i vodikov peroksid. To su većinom vrlo male i jako reaktivne molekule zbog nesparenih elektrona u valentnoj elektronskoj ljusci.

Oštećenja DNA molekule mogu nastati kroz međudjelovanje s kisikovim radikalima i mnogim drugim reaktivnim međuproduktima (Lee i sur. 2003). Oštećenja DNA se smatra najozbiljnijim u slučaju slobodnih kisikovitih radikala jer se DNA molekula ne sintetizira *de novo* nego nastaje replikacijom pa razne modifikacije baza mogu rezultirati mutacijama i genetskom nestabilnosti (Poulsen 2005).

1.6. Cilj istraživanja

Svrha ovog diplomskog rada je uspostava i standardizacija metode komet-testa na PLHC-1 i ZFL ribljoj staničnoj liniji te primjena indukcijskog faktora kao sredstva usporedbe rezultata komet-testa izvođenog u različitim uvjetima elektroforeze.

Specifi ni ciljevi ovog rada bili su:

- optimizirati metodu komet-testa na PLHC-1 i ZFL ribljim stani nim linijama i usporediti njihovu osjetljivost,
- usporediti utjecaj genotoksi nih agensa EMS i vodikovog peroksida,
- primijeniti indukcijski faktor s ciljem ujedna avanja dobivenih rezultata komet-testa pri razli itim uvjetima elektroforeze (duljina trajanja i voltaža elektroforeze) i njihove lakše usporedbe

2. MATERIJALI I METODE

2.1. Priprema PLHC-1 i ZFL stani nih kultura i tretiranje stanica

PLHC-1 stanice (ATCC CRL-2406) su uzgajane u flaskovima za kulturu stanica površine 25 cm² u DMEM/F12 mediju (GIBCO, Invitrogen, Carlsbad, USA) s 5% fetalnog gove eg seruma (eng. *foetal bovine serum* - FBS) (GIBCO, Invitrogen, Carlsbad, USA) na 30°C. Stanice su presa ivane svakih 3-5 dana u omjeru 1:3.

ZFL stanice su uzgajane u flaskovima za kulturu stanica površine 25 cm² u mediju koji se sastoji od 15% F12 (Invitrogen), 35% DMEM (Invitrogen), 50% L15 (Invitrogen) uz dodatak 0.15 g/L NaHCO₃, 3.9 g/L Hepes, 10 mg/L inzulina i 5% FBS.

Za procjenu genotoksi nosti, stanice su nacjepljivane na mikroplo u s 24 jamice u 1 mL medija tijekom 24 h kako bi se sve stanice pri vrstile na podlogu. Nakon 24 h, medij je uklonjen i zamijenjen serijskim razrje enjima (EMS: 10-1000 µM; vodikov peroksid: 10-250 µM). Napravljene su po tri replike za svaku ispitivanu koncentraciju. Netretirane stanice poslužile su kao kontrola. Stanice su zatim inkubirane 24 h na 28°C (ZFL), tj. 30°C (PLHC-1). Nakon inkubacije stanice su isprane s 1 mL fosfatnog pufera (eng. *phosphate buffer saline* - PBS), tripsinizirane hladnom otopinom 0,4%-tnog tripsina (Sigma Aldrich, St. Louis, MO, SAD) u PBS-u te podvrgnute komet-testu. Vijabilnost stanica je procijenjena metodom bojenja tripanskim modrilom, te je za sve testirane koncentracije iznosila preko 95%.

2.2. Eksperimentalni uvjeti

- izlaganje genotoksi nom agensu:
 - 1) EMS (etil-metanosulfonat) – 2h
Koncentracije: 10 µM, 100 µM, 1000 µM
 - 2) vodikov peroksid – 10min
Koncentracije: 10 µM, 100 µM, 250 µM

- uvjeti elektroforeze:
 - a = 25 V/15 min
 - b = 25 V/20 min
 - c = 35 V/15 min
 - d = 35 V/20 min

2.3. Komet-test

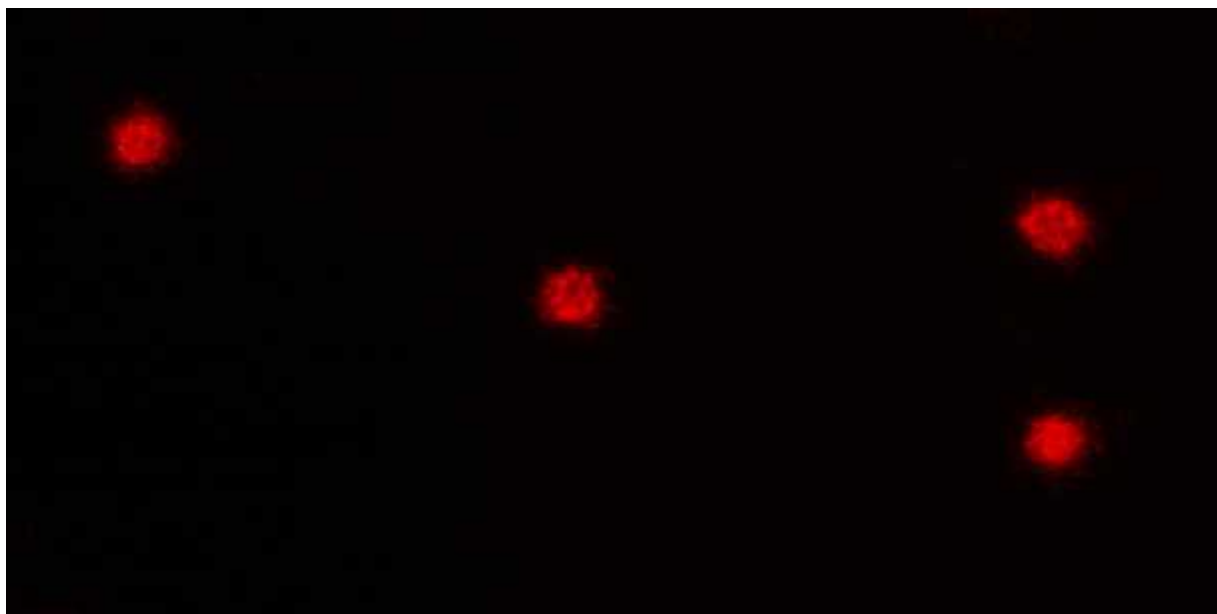
Komet-test je s manjim izmjenama izveden prema protokolu kojeg su opisali Singh i sur. (1988). Na djelomično brušena predmetna stakalca nanosen je prvi sloj agaroznog gela, 1% NMP (eng. *normal melting point*) (Sigma Aldrich, St. Louis, MO, SAD) agarozna. Kada se agarozni gel posušio, 50 µl suspenzije stanica je pomiješano s 50 µl 0.5% LMP (eng. *low melting point*) (Sigma Aldrich, St. Louis, MO, SAD) agaroze i stavljeno na predmetna stakalca koja su zatim prekrivena pokrovnicom. Gel je nakon 3 min na 0 °C ovršnuo, a pokrovnice su uklonjene. Tada je nanosen treći sloj agaroznog gela, 80 µl 0.5% LMP agaroze, stakalca su zatim prekrivena pokrovnicom i ostavljena 3 min na 0 °C da gel ovršne. Pokrovnice su zatim uklonjene, a predmetna stakalca su uronjena u prethodno pripremljenu otopinu za liziranje stanica (2.5 M NaCl, 100 mM EDTA, 10 mM Tris-HCl, 10% DMSO, 1% Triton X-100, pH 10) tijekom 1 h na 4 °C u mraku. Nakon toga, preparati su isprani destiliranom vodom, odloženi u kadu za elektroforezu i prekriveni prethodno pripremljenim hladnim puferom za alkalnu denaturaciju DNA (0.3 M NaOH, 1 mM EDTA, pH>13). Nakon 15 min (*a,c*), tj. 20 min (*b,d*), u istom je puferu provedena elektroforeza na 25 V kod *a* i *b* uvjeta i na 35 V kod *c* i *d* uvjeta. Poslije elektroforeze preparati su isprani hladnim neutralizacijskim puferom (0.4 M Tris-HCl, pH 7.5), 2x5 min. Preparati su zatim fiksirani otopinom metanol:octena kiselina (3:1) tijekom 5 min i pohranjeni u mraku na sobnoj temperaturi.

Slika 1. Kadice za elektroforezu, obložene ledom

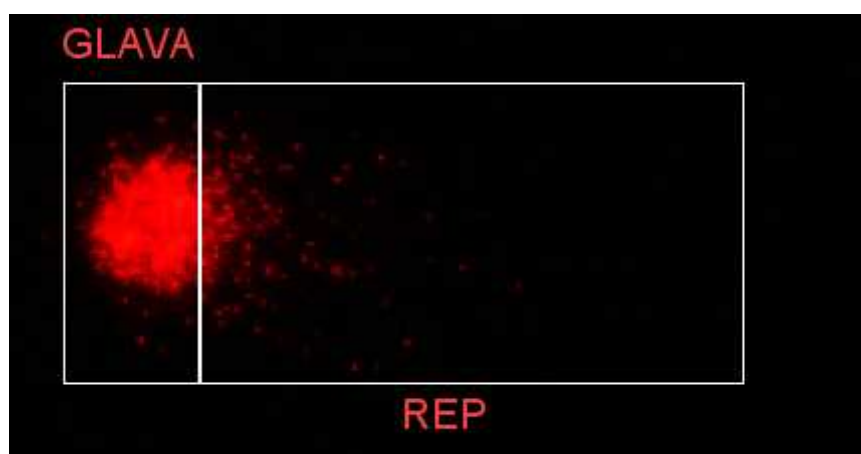
2.4. Mikroskopska analiza preparata

Prije pregledavanja preparata mikroskopom, stanice su rehidrirane destiliranom vodom i tretirane otopinom fluorescentne boje etidij bromid (10 $\mu\text{g/mL}$) (EtBr, Sigma Aldrich, St. Louis, MO, SAD). Suvišak boje je ispran destiliranom vodom, a preparati su prekriveni pokrovnica i pregledani Zeiss Axioplan epifluorescencijskim mikroskopom (filter 09: ekscitacija na valnoj duljini 520 nm, emisija na valnoj duljini 610 nm) pri pove anju objektiva 40x. Mikroskop je povezan s CCD kamerom. Po svakom preparatu je pregledano i fotografirano najmanje 50 nasumi no odabranih stanica (slika 2.).

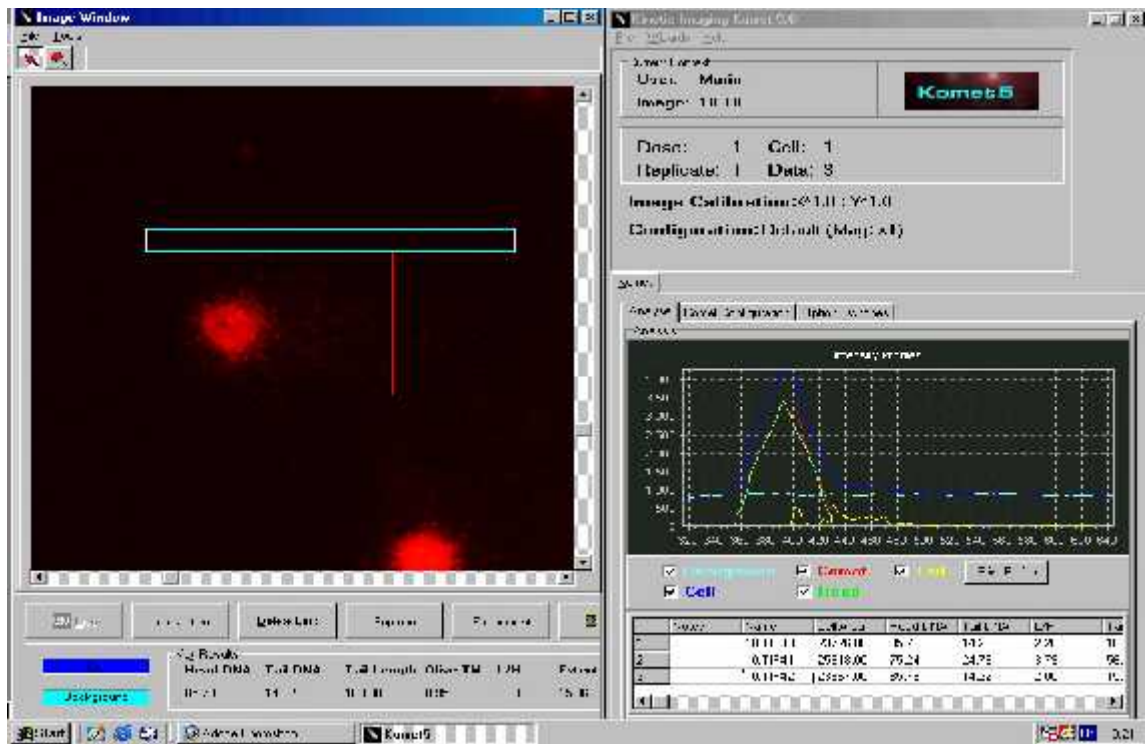

Slika 2. Fluorescencijsko mikroskopska slika PLHC-1 stanica nakon izvedenog komet-testa.

Stanice su zatim analizirane u računalnom programu za analizu slika Komet 5.0 (Kinetic Imaging Ltd., Liverpool, UK). Kao parametar za procjenu oštećenja DNA korišten je postotak DNA koja je tijekom elektroforeze migrirala u rep (% tail DNA) (slika 3. i 4.).

Slika 3. «Glava» i «rep» «kometa».

Slika 4. Analiza jezgara pomo u ra unalnog programa Komet 5 Kinetic Imaging

2.5. Statisti ka obrada podataka

Za svaku je grupu izra unata srednja vrijednost DNA ošte enja na temelju srednjih vrijednosti svake od replika unutar grupe. Podaci su prikazani kao srednja vrijednost i pripadaju a standardna pogreška ($\bar{x} \pm SEM$). Za statisti ku analizu je korišten Mann-Whitney *U*-test. Statisti ki zna ajni podaci su odre eni sa $p < 0.05$. Za PLHC-1 i ZFL stani ne linije i njihove genotoksikante (EMS, H₂O₂) je izra unat indukcijski faktor (IF) dijeljenjem srednje vrijednosti % tDNA svake koncentracije sa srednjom vrijednosti % tDNA kontrole.

3. REZULTATI

Ošte enje DNA u PLHC-1 i ZFL stanicama mjereno komet-testom prikazano je kao postotak DNA koja je tijekom elektroforeze migrirala u rep (% tDNA).

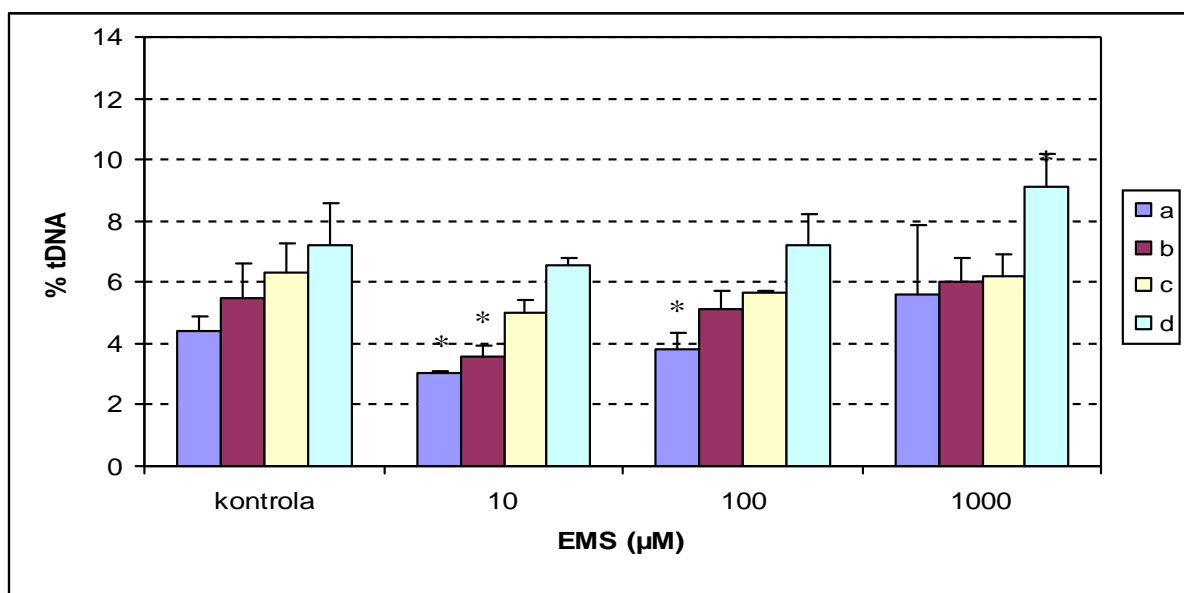
3.1. PLHC-1 stani na linija

3.1.1. EMS

Prema tablici 1. najveće oštećenje DNA su pokazale stanice tretirane koncentracijom od 1000 μM EMS-a pri uvjetima 35 V elektroforeze (9,1%), dok su stanice tretirane s najmanjom koncentracijom EMS-a (10 μM) i u uvjetima 25 V elektroforeze, imale najmanja oštećenja (3%). Na slici 5. je vidljivo povećanje % tDNA ovisno o uvjetima elektroforeze, tj. za svaku grupu stanica tretiranih određenom koncentracijom EMS-a, vidi se gradacija oštećenja. Postotak tDNA raste od uvjeta *a* (pri elektroforezi od 25 V trajanje 15 min) do uvjeta *d* (pri elektroforezi od 35 V u trajanju od 20min) u kontroli i pri svim koncentracijama EMS-a. Stoga, najveća oštećenja su pokazale stanice izložene najdulje vrijeme (20min) s najvećom volтажom (35V). Nije primjetan značajan porast genotoksičnosti stanica tretiranih EMSom osim u najvišoj koncentraciji (1000 μM) pod uvjetom *d* (35 V, 20 min). Naprotiv, uočeno je hormetičko u inak povećanje integriteta DNA u nižim koncentracijama EMSa (10 μM – uvjeti *a* i *b*, 100 μM – uvjet *a*)

Tablica 1. % tDNA ($\bar{x} \pm \text{SEM}$) u PLHC-1 stanicama dobiven komet-testom nakon izlaganja različitim koncentracijama EMSa i različitim uvjetima elektroforeze

koncentracija	% tDNA			
	25 V/15min	25 V/20min	35 V/15min	35 V/20min
kontrola	4,42387	5,48730	6,28673	7,22297
10 μM	3,01907	3,58160	5,02740	6,55793
100 μM	3,79193	5,14575	5,68833	7,20900
1000 μM	5,61807	6,03680	6,20627	9,14367

Slika 5. Oštećenje DNA u PLHC-1 stanicama prikazano kao % tDNA ($\bar{x} \pm \text{SEM}$) u ovisnosti o koncentraciji EMS-a (μM), $p < 0.05$ (*) u usporedbi s kontrolom.

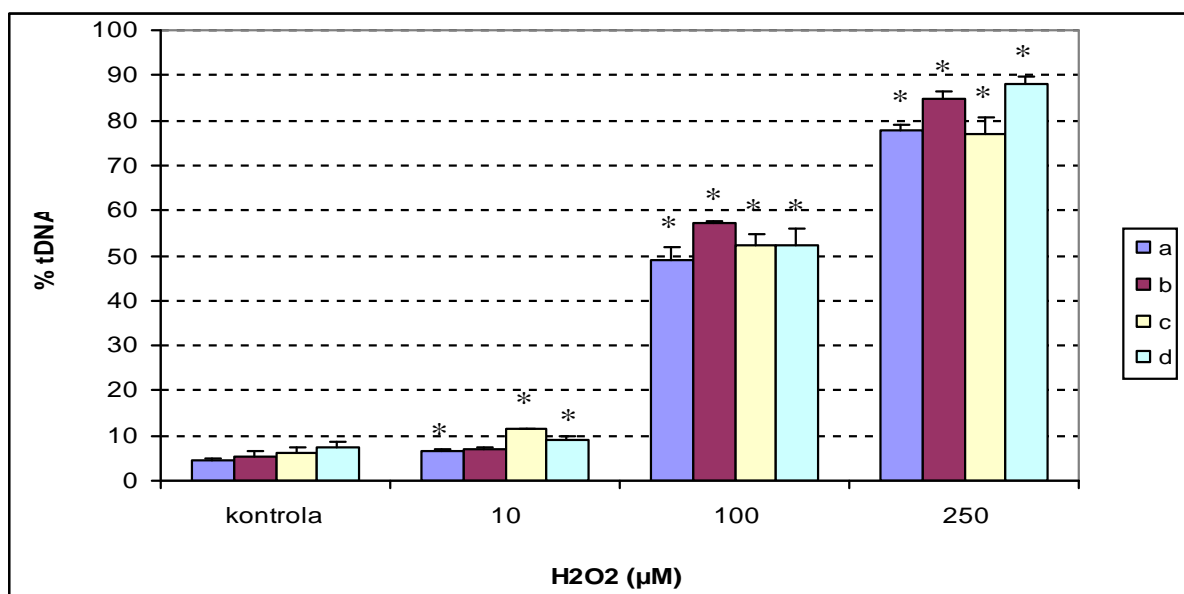
3.1.2. Vodikov peroksid

Prema tablici 2. i slici 6., kod stanica tretiranih vodikovim peroksidom (H_2O_2), jasno je uočljiv skok u postotku tDNA između stanica tretiranih s malom koncentracijom vodikovog peroksida ($10 \mu\text{M}$) i onih tretiranih s velikim koncentracijama vodikovog peroksida ($100 \mu\text{M}$ i $250 \mu\text{M}$). Uspoređujući utjecaj EMSa i vodikovog peroksida na istu staničnu liniju (PLHC-1), zapažen je znatno veći postotak oštećenja DNA kod stanica tretiranih s vodikovim peroksidom. Postotak stanica s oštećenjem DNA većim od 50% pri koncentraciji $100 \mu\text{M}$ vodikovog peroksida prelaze 50%, dok u koncentraciji od $250 \mu\text{M}$ sve stanice imaju takva velika oštećenja DNA što znači da su vjerojatno mrtve ili u stadiju umiranja. Takvi rezultati ukazuju na veliku citotoksičnost vodikovog peroksida u višim koncentracijama u ovom istraživanju (100 i $250 \mu\text{M}$). Najveća oštećenja su pri najvišim koncentracijama vodikovog peroksida ($250 \mu\text{M}$) gdje su tDNA od ~77% do 88%. Vidljivo je i povećanje oštećenja promjenom uvjeta elektroforeze od najkraćeg vremena i najmanje voltaže (*a* uvjet) do najveće voltaže i najduljeg vremena trajanja elektroforeze (*d* uvjet). Najmanja oštećenja imaju stanice kontrole (~4,42%) i stanice izložene koncentracijama od $10 \mu\text{M}$ (~6,4%) i to pri *a* uvjetu elektroforeze. Pri velikim

ošte enjima DNA (jaka citotoksi nost) nema velikih (zna ajnih) razlika izme u rezultata dobivenih u razli itim uvjetima elektroforeze.

Tablica 2. % tDNA ($\bar{x} \pm \text{SEM}$) u PLHC-1 stanicama dobiven komet-testom nakon izlaganja razli itim koncentracijama vodikovog peroksida i razli itim uvjetima elektroforeze

koncentracija	% tDNA			
	25 V/15min	25 V/20min	35 V/15min	35 V/20min
kontrola	4,42387	5,48730	6,28673	7,22297
10 μM	6,40227	6,89641	11,37533	9,08560
100 μM	48,97072	57,11272	52,43491	52,17365
1000 μM	77,70661	84,81069	77,06130	88,17683

Slika 6. Ošte enje DNA u PLHC-1 stanicama prikazano kao % tDNA ($\bar{x} \pm \text{SEM}$) u ovisnosti o koncentraciji vodikovog peroksida (μM), p 0.05 (*) u usporedbi s kontrolom.

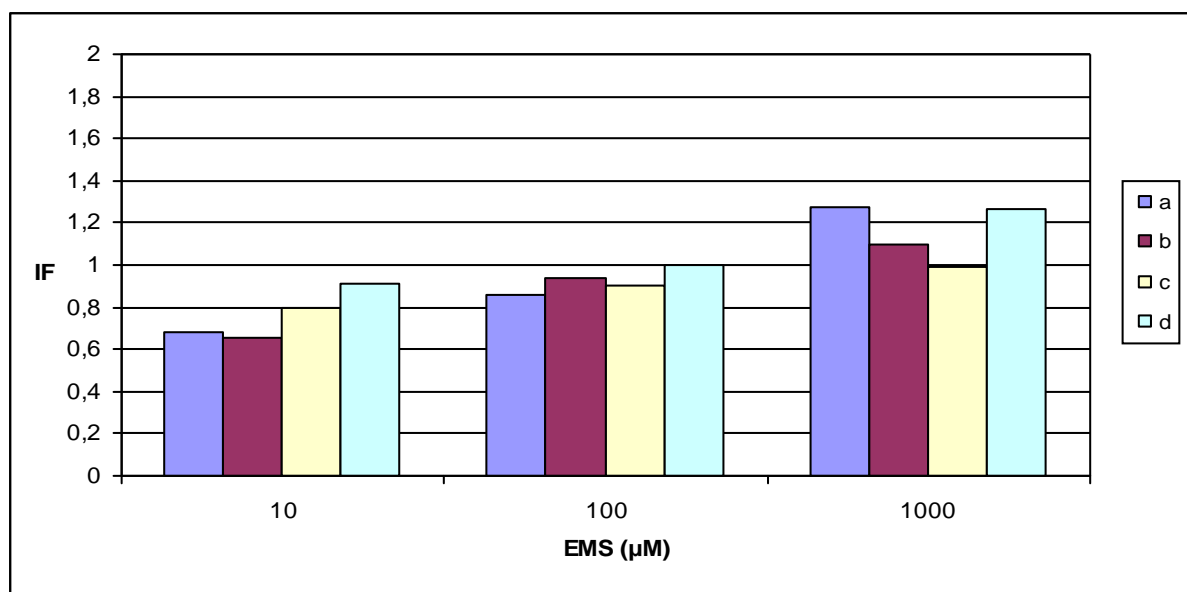
Tablica 3. Postotak PLHC-1 stanica sa % tDNA > 50%

%	EMS				vodikov peroksid			
	kontrola	10 μM	100 μM	1000 μM	kontrola	10 μM	100 μM	250 μM
25 V/15min	0	0	0	0	0	0	54,87	100
25 V/20min	0	0	0	0	0	0	73,55	100
35 V/15min	0	0	0	0,66	0	0	60,45	100
35 V/20min	0	0	0	0	0	0	51,55	100

3.1.3. Indukcijski faktor

Razlika u % tDNA između u kontrole i tretiranih grupa prikazana je kao induksijski faktor (IF), koji je dobiven dijeljenjem srednje vrijednosti % tDNA svake koncentracije sa srednjom vrijednosti % tDNA kontrole.

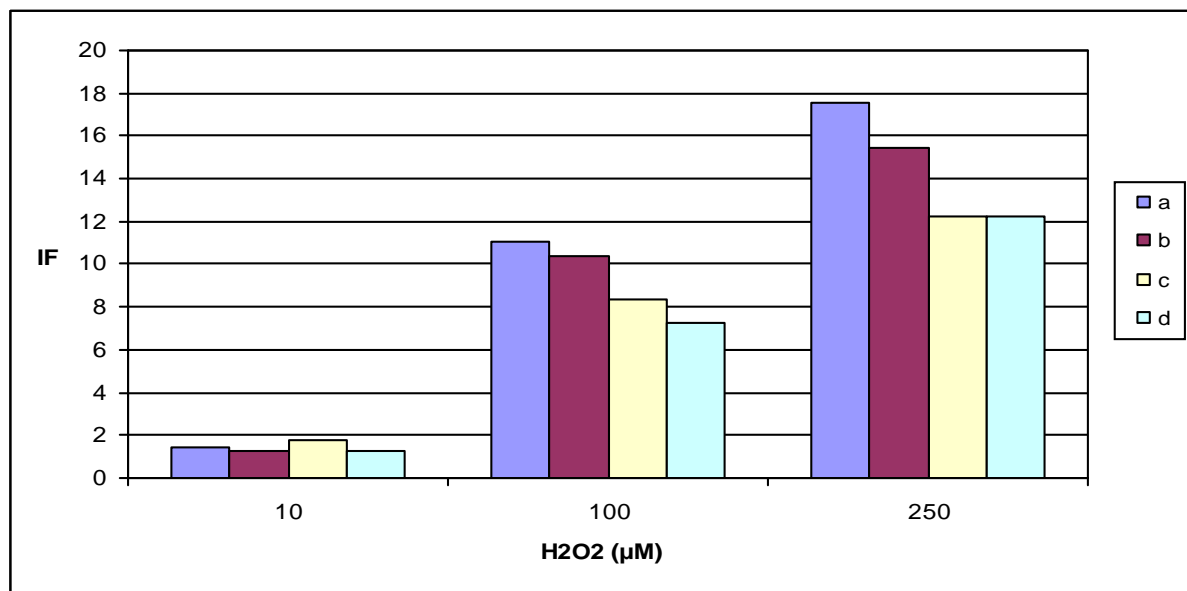
Prema slici 7., jasno je vidljivo podudaranje induksijskog faktora unutar grupa stanica izloženih istim koncentracijama genotoksikanta, neovisno o uvjetima elektroforeze. Omjer između u % tDNA kontrole i tretiranih grupa je podjednak u svim uvjetima elektroforeze, tj. IF imaju jako slične vrijednosti. Najmanji genotoksični u inak, a time i najmanji IF pokazale su stanice izložene najmanjim koncentracijama EMSa (10 μM) pri elektroforezi jačine 25V (*a* i *b* uvjeti). Vidljiv je i blagi, iako statistički neznajna, porast genotoksičnosti s porastom koncentracija EMSa.

Slika 7. Indukcijski faktor PLHC-1 stanica u ovisnosti o koncentraciji EMSa (μM)

Na slici 8. je prikazan induksijski faktor mjereno na stanicama PLHC-1, koje su bile izložene različitim koncentracijama vodikovog peroksida. Tu se vide veće razlike u vrijednostima induksijskog faktora između grupa tretiranih s 10 μM vodikovim peroksidom i onih tretiranih sa 100 i 250 μM vodikovim peroksidom. Pri izlaganju PLHC-1 stanica većim koncentracijama vodikovog peroksida dolazi do citotoksičnog

u inka pa se zbog toga javljaju određena odstupanja zbog velikih oštećenja DNA. Ipak, uočljivo je da je IF sličniji između eksperimentalnih uvjeta s istom voltažom, ali je zanimljivo da je produljenje vremena i povećanje voltaže elektroforeze uzrokovalo većinom smanjenje IF.

Slika 8. Indukcijski faktor (IF) PLHC-1 stanica u ovisnosti o koncentraciji vodikovog peroksida (μM)

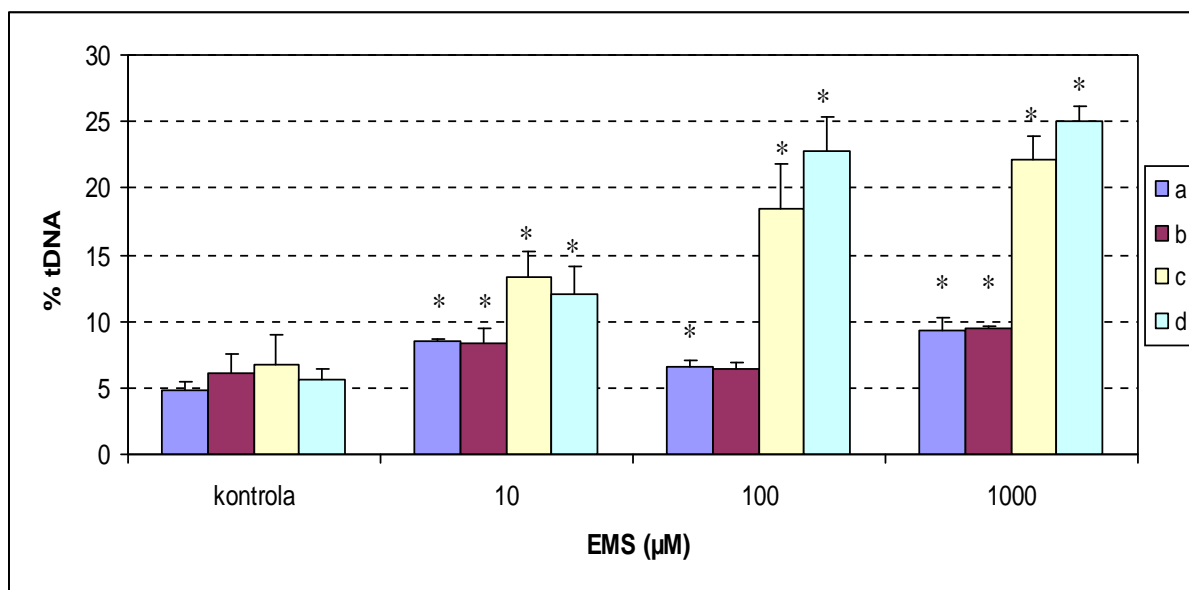
3.2. ZFL stani na linija

3.2.1. EMS

Kod ZFL stanica tretiranih EMSom dolazi do većih oštećenja DNA, nego kod PLHC-1 stanica tretiranih u istim uvjetima. No, sama oštećenja ne prelaze 50% tDNA. Najveći zabilježeni % tDNA imale su stanice izložene 1000 μM koncentracijama EMSa i to u uvjetima elektroforeze s višom voltažom, pri čemu su zabilježene vrijednosti % tDNA od 25%. U c i d uvjetima elektroforeze (35 V) vidljiva je gradacija oštećenja DNA povećanjem koncentracije EMSa te se vidi značajna razlika naspram a i b uvjeta s nižom voltažom (25 V), koji imaju značajno manji postotak tDNA, posebice pri većim koncentracijama EMSa.

Tablica 4. % tDNA ($\bar{x} \pm \text{SEM}$) u ZFL stanicama dobiven komet-testom nakon izlaganja razli itim koncentracijama EMSa i razli itim uvjetima elektroforeze

koncentracija	% tDNA			
	25 V/15min	25 V/20min	35 V/15min	35 V/20min
kontrola	4,733600	6,048245	6,800088	5,658100
10 μM	8,476500	8,32640	13,29547	12,07713
100 μM	6,55360	6,48387	18,43297	22,77789
1000 μM	9,26607	9,51667	22,16033	24,99530

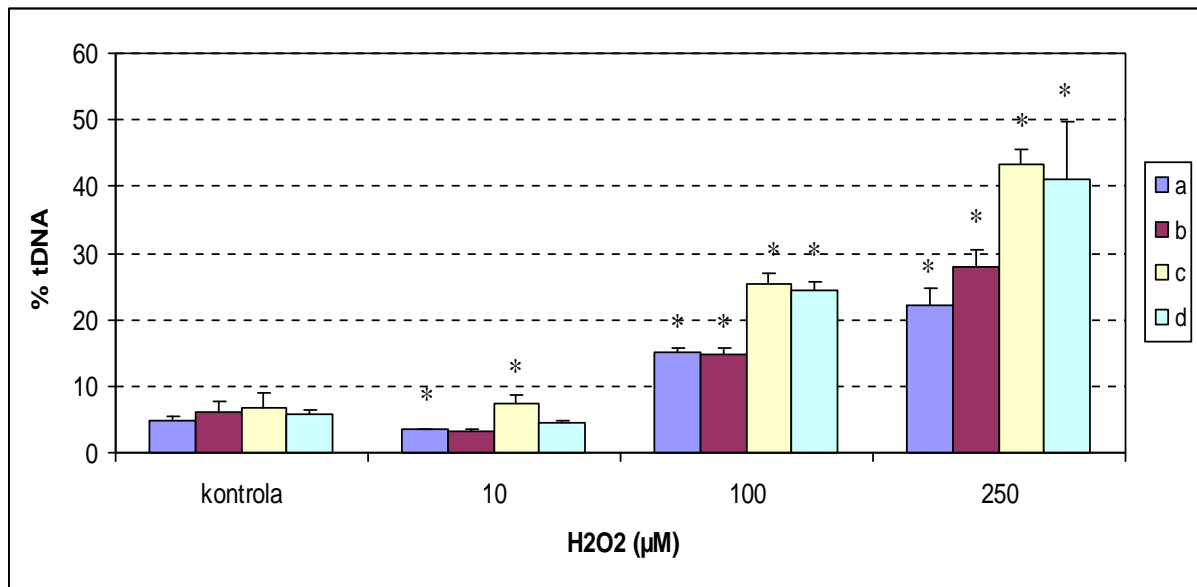
Slika 9. Ošte enje DNA u ZFL stanicama prikazano kao % tDNA ($\bar{x} \pm \text{SEM}$) u ovisnosti o koncentraciji EMSa(μM), $p < 0.05$ (*) u usporedbi s kontrolom.

3.2.2. Vodikov peroksid

Za razliku od PLHC-1 stanica tretiranih vodikovim peroksidom, postotak ZFL stanica s ošte enjem DNA ve im od 50% tDNA ne prelazi 50% ukupno analiziranih stanica. Najve a ošte enja su tako er pri najve im koncentracijama vodikovog peroksida, tj. pri 250 μM . Pove anjem ja ine struje i samog trajanja elektroforeze dolazi i do pove anja ošte enja DNA, pogotovo pri ve im koncentracijama genotoksikanta (100 i 250 μM vodikov peroksid), što se i vidi u *c* i *d* uvjetima (35 V) (slika 10.).

Tablica 5. % tDNA ($\bar{x} \pm \text{SEM}$) u ZFL stanicama dobiven komet-testom nakon izlaganja razli itim koncentracijama vodikovog peroksida i razli itim uvjetima elektroforeze

koncentracija	% tDNA			
	25 V/15min	25 V/20min	35 V/15min	35 V/20min
kontrola	4,733600	6,048245	6,800088	5,658100
10 μM	3,43720	3,31065	7,28907	4,51493
100 μM	14,98300	14,83408	25,36280	24,44462
1000 μM	22,25032	27,87348	43,43083	40,92741

Slika 10. Ošte enje DNA u ZFL stanicama prikazano kao % tDNA ($\bar{x} \pm \text{SEM}$) u ovisnosti o koncentraciji vodikovog peroksida (μM), $p < 0.05$ (*) u usporedbi s kontrolom.

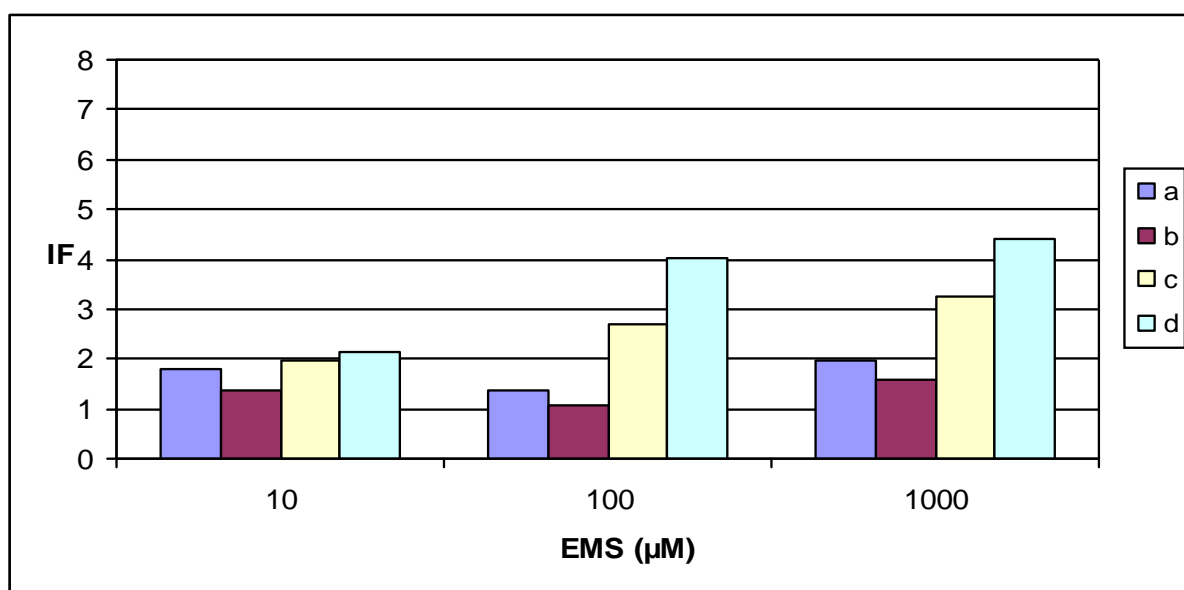
Tablica 6. Postotak ZFL stanica sa % tDNA > 50%

%	EMS				vodikov peroksid			
	kontrola	10 μM	100 μM	1000 μM	kontrola	10 μM	100 μM	250 μM
25 V/15min	0	9,33	0	0,66	0	0	1,33	7,33
25 V/20min	0,66	1,33	0	0,66	0	0	0	7,33
35 V/15min	0	1,33	2	5,33	0	0,66	7,33	30,06
35 V/20min	0	0	6,66	6	0	0	4,66	48,38

3.2.3. Indukcijski faktor

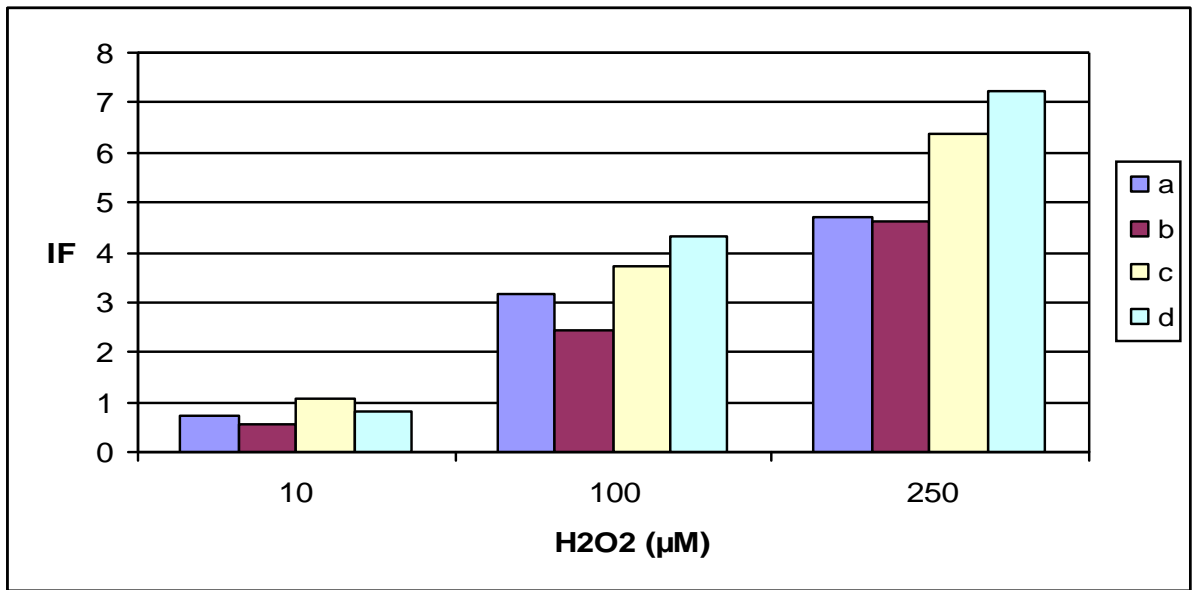
I kod ZFL stanica, IF je izraunat kao razlika u % tDNA izmeu kontrole i tretiranih grupa, koja je dobivena dijeljenjem srednje vrijednosti % tDNA svake koncentracije sa srednjom vrijednosti % tDNA kontrole.

Slika 11. prikazuje indukcijski faktor mjeran na ZFL stanicama izloženim razliitim koncentracijama EMSa. Za razliku od indukcijskog faktora na PLHC-1 stanicama, gdje je bio izrazito pravilan i podjednak po tretiranim grupama, kod ZFL stanica ima odstupanja. Pri koncentraciji od 10 μM indukcijski faktor pokazuje ujednaenost neovisno o uvjetima elektroforeze. Pri veim koncentracijama (100 i 1000 μM) indukcijski faktor je približno sli an za grupe stanica pod *a* i *b* uvjetima elektroforeze i za one grupe stanica pod *c* i *d* uvjetima, dakle prema voltaži.

Slika 11. Indukcijski faktor ZFL stanica u ovisnosti o koncentraciji EMSa (μM)

Indukcijski faktor prikazan na slici 12., također pokazuje podjednake vrijednosti pri niskim koncentracijama vodikovog peroksida (10 μM). Poveanjenjem koncentracije vodikovog peroksida dolazi i do veeg odstupanja, posebice izmeu grupa tretiranih s elektroforezom ja ine 25 V (*a* i *b*) i onih tretiranih s 35 V elektroforezom (*c* i *d*).

Slika 12. Indukcijski faktor ZFL stanica u ovisnosti o koncentraciji vodikovog peroksida (μM)

4. RASPRAVA

Komet-test ili gel elektroforeza pojedina nih stanica (eng. *single cell gel electrophoresis assay* - SCGE) je metoda koja primarno mjeri lomove lanaca DNA u pojedina nim stanicama. Od objavljivanja protokola za izvedbu komet-testa, 1988. godine (Singh i sur.), njegova primjena se proširila na mnoga podru ja – od monitoringa genotoksi nog djelovanja na ljude, radioaktivne biologije do geneti ke ekotoksikologije.

Istraživanja mjerenja genotoksi nog djelovanja komet-testom provo ena su u *in vitro* i *in vivo* uvjetima na raznim organizmima - biljke, koluti avci, školjkaši, ribe, vodozemci i sisavci (Cotelle i Ferard 1999). Gujavice su dobar pokazatelj genotoksi nosti one iš enog tla, dok su se školjkaši, ribe i vodozemci pokazali podobnim za procjenu genotoksi nosti vodenog okoliša. Korištenje riba u detektiranju genotoksi nosti rijeka i rije nih sedimenata pokazalo je veliku u inkovitost u *in vitro* uvjetima (Cotelle i Ferard 1999). Nažalost, u mnogim istraživanjima su korišteni razli iti na ini mjerenja ošte enja DNA (% DNA u repu, dužina repa, repni moment) što predstavlja veliki problem prilikom uspore ivanja dobivenih rezultata izme u raznih istraživanja. Naj eš a mjera ošte enja DNA u komet-testu je izra unavanje postotka DNA u «repu kometa» jezgara (% tDNA) nakon primijenjene elektroforeze. Kumaravel i Jha (2006) su u *in vitro* i *in vivo* eksperimentima prikazali da su % tDNA i repni moment (Olive tail moment – OTM) najpouzdaniji parametri za mjerenje ošte enja DNA u komet-testu te da pokazuju dobru korelaciju s odre enom koncentracijom korištenog genotoksikanta. Repni moment obuhva a dužinu «repa kometa» i njegovu gusto u. Problem pri korištenju repnog momenta kao mjere ošte enja DNA je što ne postoje standardne jedinice za njegovo ra unanje pa mu se pridodaju razli ite vrijednosti i interpretacije (Collins i sur. 2008). Osim navedenih mjera ošte enja DNA u komet-testu se koristi i dužina «repa kometa», no kod te mjere je problem što postupak mjerenja nije ujedna en (mjeri se od sredine ali i od ruba nukleusa/»glave kometa») (Cotelle i Ferard 1999). Osim toga se kod takvog na ina mjerenja ve pri malim DNA ošte enjima dostiže maksimum dužine «repa kometa», ime se smanjuje iskoristivi raspon testa (Collins i sur. 2008). Neki radovi pri mjerenju rezultata kometa koriste i dodatne parametre kao što su omjer duljine i širine samog «repa kometa». Op enito, % tDNA pokriva najširi raspon ošte enja DNA pa se i preporu a kao najpodobniji parametar za mjerenje ošte enja DNA (Collins i sur. 2008)

Osim različitih načina mjerenja oštećenja DNA veliki problem predstavljaju velike razlike u korištenim uvjetima elektroforeze komet-testa koje ne dozvoljavaju direktnu usporedbu rezultata čak i kad je upotrijebljena ista mjera oštećenosti DNA. U ovom je radu upotrijebljen komet-test u svrhu procjene oštećenja DNA na PLHC-1 i ZFL stanicama u uvjetima tretiranim genotoksičnim kemikalijama etil-metanosulfonatom (EMS) i vodikovim peroksidom (H_2O_2) s namjerom da dobivene rezultate usporedimo ovisno o različitim uvjetima elektroforeze. Tretirane stanice ne pokazuju veće ili manje genotoksičnosti u odnosu na kontrolne stanice ovisno o koncentraciji modelnog genotoksikanta. Na temelju rezultata dobivenih komet-testom na PLHC-1 i ZFL stanicama, stanice tretirane s najvećim koncentracijama genotoksikanta (1000 μM EMS i 250 μM vodikov peroksid) su pokazale i najveće i najmanje genotoksičnosti, a one tretirane s najmanjim koncentracijama (10 μM) su pokazale najmanje genotoksičnosti. No, nije samo povećanje koncentracije toksikanta utjecalo na povećanje oštećenja DNA, već je vidljivi utjecaj ostavila i promjena uvjeta elektroforeze.

U ovom radu provedena su četiri različita uvjeta elektroforeze: uvjet *a* je podrazumijavao elektroforezu jačinom 25 V u trajanju od 15 min, u uvjetu *b* je korištena ista jačina elektroforeze, ali dužeg trajanja (20 min), dok su kod uvjeta *c* i *d* izvedene elektroforeze jačinom 35 V i trajanja 15 min (*c* uvjet), tj. 20 min kod *d* uvjeta. Ovisno o tim uvjetima vidljivo se povećalo oštećenje DNA (% tDNA), od najmanjih promjena pri slabijoj elektroforezi, do najvećih oštećenja pri elektroforezi jačinom 35 V i trajanja 20 min (*d* uvjet). Takva gradacija oštećenja vidljiva je u svim grupama stanica tretiranih određenom koncentracijom toksikanta (EMSa ili vodikovog peroksida) i to kod PLHC-1 stani ne linije i kod ZFL stani ne linije, s naglaskom na gradaciju pri povećanju voltaže elektroforeze s 25 V na 35 V, gdje su jasno vidljive razlike između uvjeta *a* i *b* naspram uvjeta *c* i *d*. Duljina trajanja elektroforeze nije pokazala znatni utjecaj na rezultate.

Usporedu i utjecaj EMSa i vodikovog peroksida na istu stanicu ne liniju, zapažen je znatno veći postotak oštećenja DNA (% tDNA) kod stanica tretiranih s vodikovim peroksidom. Pogotovo kod stanica tretiranih s većim koncentracijama vodikovog peroksida, gdje srednje vrijednosti oštećenja prelaze i 50% tDNA. Utjecaj na rezultate ima i osjetljivost određene stanice ne linije. U ovom istraživanju je vidljiva znatnija osjetljivost PLHC-1 stani ne linije na genotoksično djelovanje vodikovog peroksida, nego

ZFL stani ne linije. Razlika izme u njihove osjetljivosti je uo lživija pri tretmanu stanica s ve im koncentracijama vodikovog peroksida, gdje PLHC-1 stanice imaju jako velika ošte enja, ak do 88% tDNA (srednja vrijednost), dok kod ZFL stanica ne prelaze 50% tDNA (srednja vrijednost). Obrnuta situacija uo ena je nakon izlaganja EMSu, gdje su ve u osjetljivost pokazale ZFL stanice.

Usporedba rezultata izme u istraživanja genotoksi nog potencijala koja uklju uju komet-test na odre enoj vrsti stanica nekog odre enog organizma otežana je zbog korištenja razli itih laboratorijskih protokola te mjerenja razli itih parametara ošte enja DNA (% DNA u repu, dužina repa, repni moment). Pri istraživanju rezultata komet-testa dolazi i do odre enih odstupanja u samoj metodi izra una i statisti koj analizi. Tako er treba uzeti u obzir da komet-test prikazuje rezultate kao srednju vrijednost ošte enja tretiranih stanica, pri emu ne dolazi do potpunog izražaja raspon odgovora pojedina nih stanica. U ovom radu raspon odgovora, tj. njegov omjer izme u najmanjeg i najve eg postotka ošte enja stanica prikazan je pomo u standardne pogreške.

Potreba za standardizacijom komet-testa na uobi ajeno korištenim vrstama i tipovima stanica radi njegove upotrebe kao biomarkera genotoksi nosti ve je naglašavana (Kim i Hyun 2006; Frenzilli i sur. 2009). S ciljem lakše usporedbe rezultata komet-testa dobivenih u razli itim istraživanjima, predložena je upotreba indukcijskog faktora (Bony i sur. 2008, Klobu ar i sur. 2010) koji pokazuje koliko je puta ošte enje DNA kod tretiranih grupa ve e u odnosu na kontrolu. U ovom radu, indukcijski faktor je korišten kao sredstvo usporedbe rezultata komet-testa izvo enog u razli itim uvjetima elektroforeze.

Kod PLHC-1 stanica tretiranih EMSom veliko je podudaranje indukcijskog faktora unutar grupa stanica izloženih istim koncentracijama genotoksikanta, neovisno o uvjetima elektroforeze. Omjer izme u % tDNA kontrole i tretiranih grupa je podjednak u svim uvjetima elektroforeze (vjerojatno zbog vrlo slabog u inka EMS), tj. indukcijski faktori imaju jako sli ne vrijednosti. Najmanji genotoksi ni u inak, a time i najmanji indukcijski faktor pokazale su stanice izložene najmanjim koncentracijama i najslabijim elektroforezama. Za razliku od indukcijskog faktora na PLHC-1 stanicama, gdje je bio izrazito pravilan i podjednak po tretiranim grupama, kod ZFL stanica ima odstupanja, posebice kod stanica tretiranih ve im koncentracijama toksikanta.

5. ZAKLJUČAK

U ovom diplomskom radu komet-test je optimiziran na ribljim stanicim linijama PLHC-1 i ZFL.

Ustanovljena je veća osjetljivost PLHC-1 stanica na genotoksično djelovanje vodikovog peroksida, dok su ZFL stanice pokazale veću osjetljivost na djelovanje EMSa.

Primjena indukcijskog faktora (IF) u usporedbi rezultata komet-testa na PLHC-1 i ZFL stanicim linijama tretiranim s različitim koncentracijama EMS-a i vodikovog peroksida izvođenog u različitim uvjetima elektroforeze nije dala jednoznačne rezultate. Iako su rezultati različitih trajanja elektroforeze (15 i 20 min) pri istoj jakosti struje (ista voltaža) bili donekle ujednačeni, razlika u izraženosti unatim indukcijskim faktorima izmeću elektroforeze pri 25 i 35 V bila je značajnija te će primjena IFa zahtijevati daljnju prilagodbu i istraživanja.

6. LITERATURA

- Anderson S., Sadinski W., Shugart L., Brussard P., Depledge M., Ford T., Hose J., Stegeman J., Suk W., Wirgin I., Wogan G. (1994): Genetic and molecular toxicology: a research framework. *Environ. Health Perspect.* 102: 3-8.
- Avishai N., Rabinowitz C., Moiseeva E., Rinkevich B. (2002): Genotoxicity of the Kishon River, Israel: the application of an *in vitro* cellular assay. *Mutat. Res.* 518: 21-37.
- Babich H., Rosenberg D. W., Borenfreund E. (1991): *In vitro* cytotoxicity studies with the fish hepatoma cell line, PLHC-1 (*Poeciliopsis lucida*). *Ecotoxicol. Environ. Saf.* 21: 327-336.
- Bols N. C., Dayeh V. R., Lee L. E. J., Schirmer K. (2005): Use of fish cell lines in the toxicology and ecotoxicology of fish. *Piscine cell lines in environmental toxicology*. U: Mommsen T. P., Moon T. W. (ur.), *Biochemistry and Molecular Biology of Fishes 6, Environmental Toxicology*, Elsevier B. V., str. 43-84.
- Bony S., Gillet C., Bouchez A., Margoum C., Devaux A. (2008) Genotoxic pressure of vineyard pesticides in fish: field and mesocosm surveys. *Aquat. Toxicol.* 89:197–203
- Chapman P. M., Long E. R. (1983): The use of bioassays as part of a comprehensive approach to marine pollution assessment. *Mar. Pollut. Bull.* 14: 81-84.
- Collins A. R. (2004): The comet assay for DNA damage and repair (Review). *Mol. Biotech.* 26: 249-261.
- Cotelle S., Ferard J. F. (1999): Comet assay in genetic ecotoxicology: a review. *Environ. Mol. Mutagen.* 34: 246-255.

- Davoren M., Ni Shuilleabhain S., Hartl M.G. J., Sheehan D., O'Brien N. M., O'Halloran J., Van Pelt F. N. A. M., Mothersill C. (2005): Assessing the potential of fish cell lines as tools for the cytotoxicity testing of estuarine sediment aqueous elutriates. *Toxicol. In Vitro* 19: 421-431.
- Devaux A., Personen M., Monod G. (1997): Alkaline comet assay in rainbow trout hepatocytes. *Toxicol. In Vitro* 11: 71-79.
- Ejchart A., Sadlej-Sosnowska N. (2003): Statistical evaluation and comparison of comet assay results. *Science Direct, Mutation Research* 534: 85–92.
- Fairbairn D. W., Olive P. L., O'Neill K. L. (1995): The comet assay: a comprehensive review. *Mutat. Res.* 339: 37-59.
- Fent K. (2001): Fish cell lines as versatile tools in ecotoxicology: assessment of cytotoxicity, cytochrome P4501A induction potential and estrogenic activity of chemicals and environmental samples. *Toxicol. In Vitro* 15: 477-488.
- Fent K., Hunn J. (1996): Cytotoxicity of organic environmental chemicals to fish liver cells (PLHC-1). *Mar. Environ. Res.* 42: 377-382.
- Frenzilli G., Nigro M., Lyons B. P. (2009): The Comet assay for the evaluation of genotoxic impact in aquatic environments: an overview. *Mutat. Res.* 681: 80-92.
- Gocke E., Bürgin H., Müller L., Pfiste T: (2009): Literature review on the genotoxicity, reproductive toxicity, and carcinogenicity of ethyl methanesulfonate. *Toxicology Letters* 190: 254–265.
- Goldberg E. D. (1995): Emerging problems in the coastal zone for the twenty-first century. *Mar. Pollut. Bull.* 31: 152-158.
- Gomez-Gutierrez A., Garnacho E., Bayona J. M., Albaiges J. (2007): Screening ecological risk assessment of persistent organic pollutants in mediterranean sea sediments. *Environ. Int.* 33: 867-876.

- Guzzella L., De Paolis A. (1994): Polycyclic aromatic hydrocarbons in sediments of the Adriatic Sea. *Mar. Pollut. Bull.* 28: 159-165.
- Hahn M. E., Lamb T. M., Schultz M. E., Smolowitz R. M., Stegeman J. J. (1993): Cytochrome P4501A induction and inhibition by 3,3',4,4'-tetrachlorobiphenyl in an Ah receptor-containing fish hepatoma cell line (PLHC-1). *Aquat. Toxicol.* 26: 185-208.
- Hartmann A., Aquarell E., Beevers C., Brendler-Schwaab S., Burlinson B., Clay P., Collins A., Smith A., Speit G., Thybaud V., Tice R. R. (2003): Recommendation for conducting the *in vivo* alkaline Comet assay. *Mutagenesis* 18: 45-51.
- Huuskonen S., Koponen K., Ritola O., Hahn M., Lindström-Seppä P. (1998a): Induction of CYP1A and porphyrin accumulation in fish hepatoma cells (PLHC-1) exposed to sediment or water from a PCB-contaminated lake (Lake Kernaala, Finland). *Mar. Environ. Res.* 46: 379-384.
- Huuskonen S. E., Ristola T. E., Tuvikene A., Hahn M. E., Kukkonen, J. V. K., Lindstrom-Seppä P. (1998b): Comparison of two bioassays, a fish liver cell line (PLHC-1) and a midge (*Chironomus riparius*), in monitoring freshwater sediments. *Aquat. Toxicol.* 44: 47-67.
- Huuskonen S. E., Tuvikene A., Trapido M., Fent K., Hahn M. E. (2000): Cytochrome P4501A induction and porphyrin accumulation in PLHC-1 fish cells exposed to sediment and oil shale extracts. *Arch. Environ. Contam. Toxicol.* 38: 59-69.
- Kamer I., Rinkevich B. (2002): *In vitro* application of the comet assay for aquatic genotoxicity: considering a primary culture versus a cell line. *Toxicol. In Vitro* 16: 177-184.

- Kammann U., Biselli S., Huhnerfuss H., Reineke N., Theobald N., Vobach M., Wosniok W. (2004): Genotoxic and teratogenic potential of marine sediment extracts investigated with comet assay and zebrafish test. *Environ. Pollut.* 132: 279-287.
- Kammann U., Bunke M., Steinhart H., Theobald N. (2001): A permanent fish cell line (EPC) for genotoxicity testing of marine sediments with the comet assay. *Mutat. Res.* 498: 67-77.
- Kammann U., Riggers C. J., Theobald N., Steinhart H. (2000): Genotoxic potential of marine sediments from the North Sea. *Mutat. Res.* 467: 161-168
- Kim I. Y., Hyun C. K. (2006): Comparative evaluation of the alkaline comet assay with the micronucleus test for genotoxicity monitoring using aquatic organisms. *Ecotoxicol. Environ. Saf.* 64: 288–297.
- Klobučar G.I.V., Štambuk A., Pavlica M., Serti Peri M., Kutuzović Hackenberger B., Hylland K. (2010) Genotoxicity monitoring of freshwater environments using caged carp (*Cyprinus carpio*). *Ecotoxicology* 19: 77-84
- Kosmehl T., Krebs F., Manz W., Erdinger W., Braunbeck T., Hollert H. (2004): Comparative genotoxicity testing of Rhine river sediment extracts using the Comet assay with permanent fish cell lines (RTG-2 and RTL-W1) and the Ames test. *J. Soils Sediments* 4: 84-94.
- Kurelec B. (1993): The genotoxic disease syndrome. *Mar. Environ. Res.* 35: 341-348.
- Lee R. F., Steinert S. (2003): Use of the single gel electrophoresis/comet assay for detecting DNA damage in aquatic (marine and freshwater) animals. *Mutat. Res.* 554: 43-64.
- Magi E., Bianco R., Ianni C., Di Carro M. (2002): Distribution of polycyclic aromatic hydrocarbons in the sediments of the Adriatic Sea. *Environ. Pollut.* 119: 91-98.

- McCauley D. J., DeGraeve G. M., Linton T. K. (2000): Sediment quality guidelines and assessment: overview and research needs. *Environ. Sci. Pol.* 3: 133-144.
- Mitchelmore C. L., Chipman J. K. (1998): DNA strand breakage in aquatic organisms and the potential value of the comet assay in environmental monitoring. *Mutat. Res.* 399: 135-147.
- Moore C. J. (2008): Synthetic polymers in the marine environment: a rapidly increasing, long-term threat. *Environ. Res.* 108: 131-139.
- Nehls S., Segner H. (2001): Detection of DNA damage in two cell lines from rainbow trout, RTG-2 and RTL-W1, using the Comet assay. *Environ. Toxicol.* 16: 321-329.
- Nehls S., Segner H. (2005): Comet assay with the fish cell line rainbow trout gonad-2 for *in vitro* genotoxicity testing of xenobiotics and surface waters. *Environ. Toxicol. Chem.* 24: 2078-2087.
- Notar M., Leskovšek H., Faganeli J. (2001): Composition, distribution and sources of polycyclic aromatic hydrocarbons in sediments of the Gulf of Trieste, Northern Adriatic Sea. *Mar. Pollut. Bull.* 42: 36-44.
- Picer M., Kova T., Britvi S., Picer N. (2001): The chemical and biogenotoxic characterization of organic xenobiotics in aquatic sediment materials: 1. The application and comparison of chemically non-specific and biogenotoxic methods. *Chemosphere* 44: 1673-1683.
- Pichardo S., Jos A., Zurita J. L., Salguero M., Camean A. M., Repetto G. (2005): The use of the fish cell lines RTG-2 and PLHC-1 to compare the toxic effects produced by microcystins LR and RR. *Toxicol. In Vitro* 19: 865-873.
- Powers DA (1989): Fish as model systems. *Science* 7: 246-352.

- Rau M. A., Whitaker J., Freedman J. H., Di Giulio R. T. (2004): Differential susceptibility of fish and rat liver cells to oxidative stress and cytotoxicity upon exposure to prooxidants. *Toxicol. Pharmacol.* 137: 335-342.
- Reid B. J., Jones K. C., Semple K. T. (2000): Bioavailability of persistent organic pollutants in soils and sediments - a perspective on mechanisms, consequences and assessment. *Environ. Pollut.* 108: 103-112.
- Rocha P. S., Luvizotto G. L., Kosmehl T., Böttcher M., Storch V., Braunbeck T., Hollert H. (2009): Sediment genotoxicity in the Tietê River (São Paulo, Brazil): *In vitro* Comet assay versus in situ micronucleus assay studies. *Ecotoxicol. Environ. Saf.* 72: 1842-1848.
- Rojas E., Lopez M. C., Valverde M. (1999): Single cell gel electrophoresis assay: methodology and applications. *J. Chromatogr.* 772: 225-254.
- Schlenk D., Rice C. D. (1998): Effect of zinc and cadmium treatment on hydrogen peroxide-induced mortality and expression of glutathione and metallothionein in a teleost hepatoma cell line. *Aquat. Toxicol.* 43: 121-129.
- Schnurstein A., Braunbeck T. (2001): Tail moment versus tail length—application of an *in vitro* version of the Comet assay in biomonitoring for genotoxicity in native surface waters using primary hepatocytes and gill cells from zebrafish (*Danio rerio*). *Ecotoxicol. Environ. Saf.* 49: 187-196.
- Seitz N., Böttcher M., Keiter S., Kosmehl T., Manz W., Hollert H., Braunbeck T. (2008): A novel statistical approach for the evaluation of comet assay data. *Science Direct, Mutation Research* 652: 38–45
- Shahidul Islam M., Tanaka M. (2004): Impacts of pollution on coastal and marine ecosystems including coastal and marine fisheries and approach for management: a review and synthesis. *Mar. Pollut. Bull.* 48: 624-649.

- Shugart L. R., Theodorakis C. (1994.): Environmental genotoxicity: probing the underlying mechanisms. *Environ. Health Perspect.* 102: 13-17.
- Singh N. P., McCoy M. T., Tice R. R., Schneider E. L. (1988): A simple technique for quantitation of low levels of damage in individual cells. *Exp. Cell Res.* 175: 184-191.
- Streisinger G., Walker C., Dower N., Knauber D., Singer F. (1981): Production of clones of homozygous diploid zebra fish (*Brachydanio rerio*). *Nature* 6: 291-293.
- Sullivan C., Mitchelmore C. L., Hale R. C., Van Veld P. A. (2007): Induction of CYP1A and DNA damage in the fathead minnow (*Pimephales promelas*) following exposure to biosolids. *Sci. Tot. Environ.* 384: 221-228.
- Šrut M., Traven L., Štambuk A., Kralj S., Žaja R., Mi ovi V., Klobu ar G. (2010): Genotoxicity of marine sediments in the fish hepatoma cell line PLHC-1 as assessed by the comet assay. *Toxicology in Vitro*.
- Tice R. R., Agurell E., Anderson D., Burlinson B., Hartmann A., Kobayashi H., Miyamae Y., Rojas E., Ryu J.-C., Sasaki Y. F. (2000): Single cell gel/Comet assay: guidelines for *in vitro* and *in vivo* genetic toxicology testing. *Environ. Mol. Mutagen.* 35: 206-221.
- Traven L., Žaja R., Lon ar J., Smital T., Mi ovi V. (2008): CYP1A induction potential and the concentration of priority pollutants in marine sediment samples – *In vitro* evaluation using the PLHC-1 fish hepatoma cell line. *Toxicol. In Vitro* 22: 1648-1656.
- Vahl H. H., Karbe L., Westendorf J. (1997): Genotoxicity assessment of suspended particulate matter in the Elbe river: comparison of Salmonella microsome test, arabinose resistance test, and *umu*-test. *Mutat. Res.* 394: 81-93.
- Waldron M. C., White A. R. (1989): Non-volatile Chemical Mutagens in Sediments of the Kanawha River, West Virginia. *Ohio J. Sci.* 5: 176-180.

WHO (1993): Environmental Health Criteria 155: Biomarkers and risk assessment: concept and principles. World Health Organisation, Geneva.

Zhou B., Liu C., Wang J., Lam P. K. S., Wu R. S. S. (2006): Primary cultured cells as sensitive *in vitro* model for assessment of toxicants – comparison to hepatocytes and gill epithelia. *Aquat. Toxicol.* 80: 109-118.